International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9 Issue 4, April 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

साक्षीस्वरुपविचारः

डॉ. भगवानसामन्तरायः

विभागाध्यक्षः, अद्वैतवेदान्तविभागः
केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालयः
वेदव्यासपरिसरः,वलाहर,हिमाचलप्रदेशः

सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् इति श्रुतिप्रतिपादितम् एकं शुद्धं नित्यमेव ब्रह्म "एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं वरुणमातरिश्वानमाहुः" इति अनेकशक्तियुक्तं विविधनाम्ना लोके अनेकधा च व्यपदिश्यते । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् इति श्रुत्यापि परिदृश्यमानस्यास्य प्रत्येकस्यापि पदार्थस्य सदधिष्ठानत्वेन ब्रह्म विवर्त्तितम् । अतः उक्तं सर्वं खल्विदं ब्रह्म । अत्रेयं शङ्का यद् सर्वं ब्रह्ममयं खलु इदं जगत् । तर्हि विविधनाम्ना रुपेण च कथमिदं जगत् व्यवह्रियते । लोकव्यवहाराय अर्थक्रियाकारित्वसम्पादनाय च व्यावहारिकं जगत् प्रवर्त्तते । अज्ञानोपहितस्य जगतः तत्र विद्यमानानां अज्ञानिप्राणिजातानां तस्मान्मुक्तये आत्मैक्यबुद्धिप्रतित्तये अध्यारोपापवादन्यायेन भिन्नेष्वभिन्नत्वम् प्रतिपाद्यते । तत्र पञ्चदशीकारः एवं ब्रवीति यथा- एक एव आकाशः तत्तदुपाधियोगात् महाकाश-घटाकाश- जलाकाश-मेघाकाश इति उच्यते तथैव एकमेव ब्रह्म तत्तदुपाधिभेदेन परमात्मा- कुटस्थ-ईश्वरः-जीव इति व्यवह्रियते ।तत्र कुटस्थ इति पदेन यत् उच्यते स एवात्र साक्षीति ज्ञायते । को नाम साक्षी इति जिज्ञासायाम् उच्यते स्थूलसूक्ष्मभूतयोः देहयोः साक्षात् द्रष्टा निर्विकारत्वात् साक्षीत्युच्यते । लोके हि औदासीन्य-बोधाभ्याम् एव साक्षीत्वं सिद्धम् । साक्षी=द्रष्टा-दर्शनकर्ता इत्यर्थः।

सविता प्रकाशते इति सूर्ये प्रकाशकर्त्तृत्वम् आरोप्यते तथैव दृशिस्वरूपे साक्षिणि द्रष्टृत्वं दर्शनकर्त्तृत्वम् वा ननु साक्षिणः कर्त्तृत्वात् कर्त्तृत्वसत्वे च विकारसत्वस्य अवश्यम्भावित्वात् कथं साक्षी निर्विकारः भवेत् इति चेत् , उच्यते- साक्षिणि कर्त्तृत्वम् आरोपितम् न तु वास्तवम् । यथा अकर्त्तरि प्रकाशात्मके सवितरि आरोप्यते ।वस्तुतस्तु साक्षी अकर्त्ता अभोक्ता उदासीनश्च । स एव साक्षी कूटस्थ इत्युच्यते । कुटे= मिथ्याबुद्धौ चिदाभासे वा निर्विकाररूपेण असङ्गरूपेण वा यच्चैतन्यम् अवतिष्ठते तस्यैव चैतन्यस्य साक्षित्वमुच्यते । स च साक्षी स्वप्रकाशरूपः स्थूलसूक्ष्मात्मकं शरीरद्वयम् अवभासयति । तदुक्तं कुटस्थदीपे – देहद्वयाधिष्ठानभूतं कूटस्थचैतन्यं स्वावच्छेदकस्य देहद्वयस्य साक्षादीक्षणान्निर्विकारत्वाच्च साक्षी इति उच्यते ।

जीवचैतन्यस्य एव साक्षित्वमस्तु किं पृथक् साक्षित्वेन इति चेत् न, तथा नैव स्वीकर्त्तुं शक्यते । यतोहि लौकिकवैदिकव्यतवहारकर्त्तुः तस्य जीवस्य औदासीन्यद्रष्टृत्वासम्भवः प्रतीयते । किम् च श्रुतिप्रमाणितम् यत् साक्षीत्वं – "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति जीवे सर्वथा अयुक्तं भवति । अयं च

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9 Issue 4, April 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

साक्षी सर्वदा अनावृत्तस्सन् तिष्ठतीति स्वीक्रियते । अनावृत स्वरूपेण साक्षिणा सह सम्बन्धात् एव अज्ञानान्तःकरणं तद् धर्माणां प्रकाशः भवति, तेन च तत् सत्ताविषयकम् अज्ञानं संशयादिकं च न वर्त्तते ।

ननु साक्षीस्वीकारे किं प्रयोजनम् इति चेत् उच्यते स्थूलसूक्ष्मात्मकस्य जीवशरीरद्वयस्य अवभासार्थं साक्षी स्वीक्रियते । एतयोः जीवशरीरद्वययोः जडत्वेन अप्रकाशरूपत्वात् तयोः अवभासार्थं साक्षिरूपं स्वप्रकाशात्मकं चैतन्यमङ्गीक्रियते । पुनः शङ्का यत्, शरीरद्वयस्य प्रकाशार्थम् अन्तःकरणवृत्तिः एव पर्याप्ता भवतु इति चेत् न, अन्तःकरणस्य जडत्वात् अन्तःकरणवृत्याख्यम् अन्तःकरणपरिणाममपि जडमेव । अन्तःकरणवृतेः प्रकाशार्थमपि चैतन्यस्यापेक्षा वर्तते । तदेव अवभासकम् चैतन्यमत्र साक्षीति अभिधीयते । तस्मात् जीवस्य स्थूलसूक्ष्मदेहयोः अवभासार्थं साक्षी स्वीकरणीय एव । किम् च साक्षिणं विना जडान्तःकरणवृत्तिः सुखदुःखादिकमपि अवभासयितुं न भवति । यतोहि अन्तःकरणम्, अन्तःकरणवृत्तिः,अन्तःकरणधर्मभूताः सुखदुःखादयः साक्षिणः एव विषयाः भवन्ति, न तु अन्येषां केषांचित् इन्द्रियाणां वा । अन्तःकरणवृत्तेः साक्षिविषयत्वाच्च साक्षिचैतन्यावलोकेन आलोकिता सत्येव सा प्रकाशते । जीवानाम् अहं त्वाभिमानस्य सदातन प्रकाशश्च साक्षिस्वीकारेणैव उपपद्यते । अहंत्वस्य च जडत्वात् साक्षिचैतन्याभ्युपगमं विना तस्य प्रकाशमानत्वं नोपपद्यते । अतः अहंत्वप्रकाशस्य उपपादनार्थं साक्षी स्वीकरणीयः ।

किं च ज्ञानेच्छादिविषयग्रहणान्यथानुपपत्या साक्षी कल्प्यते इति अर्थापत्तिप्रमाणमपि स्वीक्रियते । वेदान्तपरिभाषायां प्रत्यक्षप्रमाणप्रकरणे धर्मराजाध्वरीन्द्रेण ज्ञानगत विषयगतप्रत्यक्षद्वयं प्रतिपाद्य प्रत्यक्षप्रमा तु अत्र चैतन्यमेवेति उपसंहृतम् । अर्थात् स्वप्रकाशचैतन्यं विना न किमपि बाह्यमान्तरं वा ज्ञानं सम्पद्यते वेदान्तशास्त्रे । नापि मानसप्रत्यक्षमस्माभिरभ्युपगम्यते, प्रकाशत्वायोगात् । प्रकाशमानस्यैव प्रकाशकत्वात् तथा चोक्तं तत्त्वशुद्धौ-"प्रतिभासमानस्यैव ज्ञानस्य तत् साधकत्वं वक्तव्यम्" इति । एवञ्च इन्द्रियान्तःकरणादीनां सर्वेषां साक्षीचैतन्यप्रकाशकत्वात् साक्षी स्वीकरणीय एव । नापि जीवः ज्ञानेच्छादीनां ग्राहको भवति । यतो हि सः अज्ञानान्तःकरणावच्छिन्नः सन् आवृत्तस्तिष्ठति । सहकारिप्रमाणं विना तस्य आवरणनिवृत्तिः न भवति । तस्मात् ज्ञानेच्छादीनां प्रमाणग्राह्यत्वासम्भवात् तद् ग्राहकः कश्चित् कल्पनीयः । यश्च तद् ग्राहकः, स एव साक्षी । अन्यथा ज्ञानादिव्यवहारविलोपः प्रसज्येत । तथा चोक्तं तत्त्वशुद्धौ- "सर्वैरपि साक्षिस्वरूपम् अभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः" इति ।

जीवे इश्वरे च चैतन्यं साक्षिरूपेण अनुभूयमानत्वात् कुतः जीवेश्वरयोःत् भिन्नः साक्षीति पृथक् रूपेण स्वीक्रियते इति जिज्ञासायामुच्यते । साक्षिणः औदासीन्यात् न स जीवः, नापि ईश्वरः । कर्त्ता,भोक्ता,संसारी च जीवः,यथा न उदासीनः । सृष्टिस्थिति लयकर्त्ता ईश्वरः अपि न उदासीनः इति जीवस्य ईश्वरस्य वा न साक्षित्वम् । कदाचिन्मनसि संन्देहो जायते जीवस्य औदासीन्यं न स्यात् परन्तु ईश्वरस्य तु औदासीन्ये साक्षित्वं भवितुमर्हति । तत्रोच्यते भगवद्गीतायां-

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9 Issue 4, April 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

"*ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे र्जुन तिष्ठति ।*
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ।" इति

मायाया सर्वभूतानि पदेन मायावच्छिन्नचैतन्यमीश्वरः जगत्सृष्टि नियमनादिव्यापारकर्त्ता कथमुदासीनः स्यात् ।जीवस्य साक्षित्वाभावः प़ञ्चदश्याम् अपि दर्शितः – "यः साक्षी जीवात् भेदेन दर्शित" इति । जीवकोटौ ईश्वरकोटौ च साक्षिणः प्रवेशो नास्तीति अद्वैतसिद्धिकारैरपि दर्शितम् । "जीवात् विवेचितोऽयं साक्षी न ब्रह्मकोटिरपि किन्तु अस्पृष्टजीवेश्वरविभागं चैतन्यम्" । इति । एव़ञ्च ईश्वरत्व जीवत्वादिधर्मरहितं जीवाधिष्ठानं शुद्ध-ब्रह्मचैतन्यं जीवेन अभिन्नं सत् साक्षिपदवीं लभते ।

केचन ईश्वरस्य साक्षित्वमनुमिमानाः वदन्ति यत्, परमेश्वरस्य रुपभेदः केवलं जीवप्रवृत्तिनिमित्तकः एव,वस्तुतः सः ईश्वर उदासीनः । तदुक्तं ईश्वरस्य रुपभेदोऽसौ कारणत्वादिवर्जितः इति ,अयं च ईश्वरसाक्षी सर्वभूतान्तरात्मा सर्वभूताधिवासः सर्वान्तर्यामी सर्वकार्याध्यक्ष्यः अपि उदासीन । उक्तं च "एको देवः सर्वभूतेषु गुढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति श्रुतेः । एवमेव जीवस्यापि साक्षित्वमनुमिमानाः एवं वदन्ति यत् , यथा रज्ज्व सर्पस्यारोपः मिथ्याभूतः । जीवः स्वरूपतः असंगः उदासीनश्चेति तस्य साक्षित्वं सम्भवति । जीवस्य कर्त्तृत्वभोक्तृत्वादिकं च अन्तःकरण जीवचैतन्ययोः तादात्म्याध्यासेन जीवे आरोप्यते । आरोप्यस्य मिथ्यात्वेन जीवस्य कर्त्तृत्वभोक्तृत्वादिकमपि मिथ्या । तस्य असङ्गोदासीनं रूपम् एव सत्यम् । तदुक्तं सिद्धान्तलेशसंग्रहे- अविद्योपाधिको जीव एव साक्षात् द्रष्टृत्वात् साक्षी । लोकेपि ह्यकर्त्तृत्वे सति द्रष्टृत्वं साक्षित्वम् इति प्रसिद्धम् । तच्चासंग उदासीनप्रकाशे जीवे एव साक्षात् सम्भवति । एवञ्चान्ततोगत्वा साक्षिद्वैविध्यं स्वीकृतम् । जीवसाक्षी ईश्वरसाक्षी चेति । जीवसाक्षी तु अन्तःकरणोपहितचैतन्यम् । यच्चैतन्यं अन्यस्माच्चैतन्यात् अन्तःकरणैः आवृत्तमपि अन्तःकरणानुप्रविष्टं तच्चैतन्यं जीवसाक्षी इत्यभिधीयते । प्रतीयमानकर्त्तृत्वादिनिर्वाहाय यथा अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपः जीवः पृथक् अङ्गीक्रियते । तथा ज्ञानसुखादिविषयप्रकाशनिर्वाहाय जीवसाक्षी अपि । एवमेव मायावच्छिन्नं चैतन्यम् ईश्वरः । अनादिश्च । मायायाः विशेषणत्वे ईश्वरत्वम्, उपाधित्वे साक्षित्वमिति ईश्वरत्व-साक्षित्वयोर्भेदः । एवं प्रकारेण अद्वैतवेदान्तदिशा साक्षिस्वरूपविचारः प्रतिपादित ।

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9 Issue 4, April 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

अनुशीलितसन्दर्भग्रन्थाः –

1. *ईशादिदशोपनिषदः (शाङ्करभाष्योपेताः)*
2. *श्वेताश्वतरोपनिषद् (शाङ्करभाष्योपेता)*
3. *ब्रह्मसूत्रम्,शाङ्करभाष्यम् (रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-कल्पतरु-परिमलटीकोपेतम्)*
4. *श्रीमद्भगवद्गीता (शाङ्करभाष्यसहिता)*
5. *वेदान्तपरिभाषा*
6. *वेदान्तसारः*
7. *पञ्चदशी*
8. *विवेकचूडामणिः*
9. *अद्वैतसिद्धिः*
10. *तत्त्वप्रदीपिका*
11. *तत्त्वशुद्धिः*
12. *सिद्धान्तलेशसंग्रहः*